

М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1918 рр.)

Анотація. У статті розкривається внесок М. Грушевського в обґрунтування концепції соборності України. В історіографії доволі широко представлені публікації, присвячені з'ясуванню феномену розробки вченим і незмінним керівником Центральної Ради комплексної, багатоаспектної, багатогранної концепції Української національно-демократичної революції, тоді як її органічна, невіддільна (хоч, у певному сенсі, й самодостатня) складова – теоретичне формування проєктів збирання в цілість етнічно споріднених гілок українства, територій, на яких вони мешкали, – значно рідше ставала предметом спеціального вивчення і оцінки, вільно чи мимоволі відсувалася на периферію аналізу. Як правило, увага зміщалася до подій кінця 1918 р. – початку 1919 р., коли історичний діяч уже не справляв на суспільні процеси такого впливу, як раніше. Однак фактом залишається те, що видатний інтелектуал, бездоганно володіючи науковою методологією та історичними даними, зокрема – статистикою, переконливо довів, що найнадійнішим, найбільш логічним і зрозумілим, за великим рахунком і в загальних смислах правомірним варіантом конструктивного руху до жаданої мети повинне бути неухильне дотримання етнографічного принципу.

На його основі були об'єктивно окреслені загальні межі розселення українського етносу і сформульовані конкретно прораховані реальні пропозиції (така робота була не простою і не одномоментною) щодо включення до складу відроджуваної держави на порайонному рівні (звісно, передусім у порубіжних випадках) історично сформованих земель, де безсумнівним переважаючим масивом було українство. В суперечливих і спірних ситуаціях, з урахуванням динаміки революційних змін передбачалося проведення місцевих референдумів і плебісцитів. Чесні, вивірені, справедливі підходи кладалися в основу визначальних документів, якими скеровувався поточний і перспективний процес становлення української державності – Універсалів Центральної Ради та Конституції Української Народної Республіки. Теоретичні гіпотетичні вибудови були в подальшому серйозно підтверджені у своїй глибинній сутності життєвою практикою.

Автор доходить висновку, що означений аспект проблеми набуває особливого звучання і політичної актуальності у зв'язку зі сучасною інформаційною війною, в епіцентр якої останнім часом потрапив більше як сторічний досвід українського державотворення й передусім його соборницька складова.

Ключові слова: Українська революція, широка національно-територіальна автономія, федерація, самостійність, соборництво, етнографічний принцип, етнічні території.

Валерій Солдатенко,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Valerii Soldatenko,
PhD hab. (History), Professor, Corresponding member of National Academy of Sciences of Ukraine, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0003-2435-1123
soldatenko.v.f@gmail.com

Hrushevsky M. and the concept of Ukrainian unity (1917–1918)

Abstract. The article reveals M. Hrushevsky's contribution to the substantiation of the concept of the unity of Ukraine. Historiography includes a wide range of publications devoted to elucidation of the phenomenon of the development by scientist and constant leader of the Central Council of a comprehensive, multifaceted, polyhedral concept of the Ukrainian national democratic revolution, while its organic, integral (though in some sense self-sufficient) component – the theoretical formation of projects to collect in a heap ethnically related branches of Ukrainianness, the territories in which they lived – much less often became the subject of special study and evaluation, freely or unwillingly moved to the periphery of the analysis. As a rule, attention shifted to the events of late 1918-early 1919, when the historical figure no longer exerted such influence on social processes as before. However, the fact remains that a prominent intellectual, impeccably possessing scientific methodology and historical data, in particular – statistics, convincingly proved that the most reliable, most logical and understandable, by the large extent and in general terms legitimate version of the constructive movement to the desired goal must be strict adherence to the ethnographic principle.

On its basis, the general boundaries of the settlement of the Ukrainian ethnic group were objectively delineated and specifically calculated real proposals were formulated (such work was not simple and not momental) as to include in the revived state at the district level (of course, especially in borderline cases) historically formed lands, where the undoubted predominant array was Ukrainianness. In controversial and contradictory situations, taking into account the dynamics of revolutionary change, local referendums and plebiscites were planned. Honest, verified, fair approaches formed the basis of the defining documents that guided the current and perspective process of formation of Ukrainian statehood – the Universals of the Central Council and the Constitution of the Ukrainian People's Republic. Theoretical hypothetical constructions were subsequently seriously confirmed in their deep essence by life practice.

The author concludes that the specified aspect acquires a special sound and political relevance in connection with the modern information war, the epicenter of which has recently been more than a century of experience of Ukrainian statehood, especially its unity component.

Key words: Ukrainian revolution, broad national-territorial autonomy, federation, independence, unity, ethnographic principle, ethnic territories.

Постановка проблеми. Події останніх років і місяців значно актуалізували суспільний інтерес до проблем української соборності. Пов'язано це, зокрема, з тим, що збройна агресія Росії проти України супроводжується появою низки далеких від наукової сутності концептів.

Український загальний та й, значною мірою, закордонну громадськість епатують новостворені ідеологічні схеми, хоча багато їхніх сегментів насправді давно спростувала життєва практика. Вони покликані вчергове поставити під сумнів факт наявності окремої української нації, ареалів її природного розселення. Час від часу робляться сенсаційно-спекулятивні спроби довести фіктивність української соборності. В хід пускаються

звинувачення В. Леніна, більшовиків у тому, що більше 100 років тому вони безпричинно й беззаперечно підтримали ідею української державності, всупереч науковим аргументам „прирізали” до створюваної Української Радянської Республіки „російський” Донецько-Криворізький регіон і простори Новоросії. Приєднання в ході Другої світової війни до УРСР етнічно-українських Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, українських анклавів Бессарабії, Придунав'я, Закарпаття оголошуються „подарунками” Й. Сталіна, тоталітарного режиму. Що ж до Криму, переданого в склад України в 1954 р. за ініціативи Верховної Ради СРСР, то тут все „списується” на суб'єктивізм М. Хрущова, який розходився зі „здоровим глуздом”. Відтак в основі „штучно зліплена”, строката, „клаптикова” держава не могла витримати історичних викликів і так не відбулася.

Дехто пропонує „заради справедливості” і „без зайвих клопотів” повернути „неправомірно” отримані „подарунки” їхнім „віковичним господарям” – включити під егіду і в кордони „русского мира” всіх генетично споріднених „співвітчизників”. Домінуючим критерієм виступає лінгвістична – російськомовна – ознака. Якщо ж такий варіант „не підходить”, для перерозподілу усталеної державності, можна вдається й до силової стратегії.

Сприйняти подібні кон'юнктурні „теоретизування”, хоча вони підхоплені й популяризуються в медійному просторі деякими наділеними вельми поважними регаліями особистостями, за науково обґрунтовані, істинні – неможливо, а вступати з ними в предметну наукову дискусію – апіорі безперспективно. Отже, значно кориснішим і прагматичнішим видається звернення до справді наукових засад концепції української соборності, її смислів і сутності, як вони поставали в історичній уяві справжнього їхнього творця, вченого зі світовим ім'ям, визнаного лідера Української революції і будівничого національної державності – М. Грушевського. Реалізацією цього завдання й зумовлюється мета статті.

Таке завдання видається тим більше виправданим, що названому аспекту в минулому не надавалося належної уваги. Він якось мимоволі потрапляв „у тінь” ширшої ідейно-політичної конструкції – теоретичного обґрунтування Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Очевидно, певну роль тут відіграло те, що, будучи по суті складовою частиною програми, стратегії Української революції, соборницькі задуми не увінчалися такими реальними ефективними здобутками, як інші напрями суспільних зрушень.

Однією з причин могло бути й те, що до практики втілення в життя в своєму наймасштабнішому прояві ідеалів соборності дійшло лише тоді (кінець 1918 р. – 1919 р.), коли М. Грушевський уже не справляв такого впливу на перебіг суспільних подій, як у часи Центральної Ради, коли, власне, й закладалися наріжні камені прийдешнього національного єднання.

Очевидно, значення мало й те, що вдумливий аналітик і прагматичний політик під впливом досвіду революційної доби поволі, однак неухильно еволюціонував на лівіші від початкових позиції: від тупівських, соціал-

федералістичних – на соціалістичні, есерівські, що далеко не всіма розцінюється сьогодні за позитив, може бути зараховано в актив непересічної особистості.

Та неспростовним фактом залишається те, що підвалини концепції соборності заклав ніхто інший, як саме головний ідеолог, ініціатор, організатор, реальний керівник найбільш ефективного етапу Української революції М. Грушевський. А його науково-теоретичними набутками користувалися і далі користуються ті, хто намагається спрямовувати критичні стріли в діяча, якому історія відвела визначальну роль у тогочасних подіях, у вітчизняному прогресивному поступі взагалі.

Виклад основного матеріалу. Очоливши практично з перших днів Українську Центральну Раду, М. Грушевський відразу, без вагань заходився виконувати місію, яку найуспішніше тільки й міг здійснити і яку суб'єктивно вважав найпотрібнішою, найвідповідальнішою щодо переламного, доленосного моменту. Пізніше він скаже: „Я сам прийшов до політики через історію і сей шлях вважаю нормальним” [1]. Так об'єктивно склалося, що для руху вперед нації конче необхідними виявилися істинні, вивірені знання для самоусвідомлення: хто такі українці, звідки вони походять, який шлях у них за плечима, які традиції нагромадили, на що були здатні й могли розраховувати, якими шляхами слід іти до досягнення вистражданих, омріяних ідеалів. Відповіді на ці та й багато інших похідних, супутніх нагальних питань учений дав у спеціально призначених виданнях, адаптованих до рівня порівняно невисокої, церковно-приходської освіти переважної частини співвітчизників. Оперативно написані й видані найпростішим (і найдешевшим) способом, зате масовим накладом брошурки „Вільна Україна”, „Хто такі українці і чого вони хочуть”, „Звідки пішло українство і до чого воно йде”, „Якої автономії і федерації хоче Україна” й статті в тодішній періодичній пресі склали в комплексі концепцію Української революції [2].

Її сутність зводиться до трьох найголовніших позицій.

1). Вважаючи повалення самодержавства, розпочату демократизацію суспільного життя надзвичайно важливими, такими, що відкривають широкі перспективи для всіх націй Росії, українство повинно було взяти щонайактивнішу участь у Російській революції (високофаховий історик одним з перших назвав її „великою”), всіма силами сприяти децентралізації колишньої „тюрми народів”, перетворенню її на демократичну федеративну республіку – союз вільних, рівноправних народів.

2). Прогностично найсприятливіші умови для повнокровного, повноцінного розвою української нації може забезпечити запровадження широкої обласної, національно-територіальної автономії України – власної державності з народоправчою формою правління, яка входить до складу федеративну демократичну республіку Росія.

3). Проведення українізації у всіх сферах суспільного життя.

Якнайповніше відповідаючи внутрішнім настроям, пориванням нації, така програма була без зволікань, повсюдно і загалом схвалена політично активним українством, стала його життєдайним дороговказом [3].

У смисловий і змістовний розвиток основних положень теоретичної платформи серед інших аспектів М. Грушевський почав розробляти й питання про те, як можна було зібрати розтерзану й розпорошену серед сусідніх країн українську етнічну масу в єдину родину, зцементувати у могутній моноліт. Міркування, висновки, конструктивні перспективні пропозиції сумарно склали цілісну концепцію – ретельно продуману, аргументовану траєкторію руху до великої, гуманної, цивілізаційної мети.

Як ніхто інший, володіючи й оперуючи конкретними, достовірними знаннями про феномен українського народу, усі його „контури й параметри”, М. Грушевський, передусім, став наповнювати реальним змістом відоме, однак на той час дещо абстрактне гасло „Україна від гір Карпатських і по Кавказькі”.

Починати логічно, виправдано було з визначення меж територій, на яких мешкають українці, а вже потім шукати шляхи, якими можна розраховувати звести їх до купи, забезпечити єдність. У підґрунтя, засади підходу до розв’язання проблеми знаний історик висунув широко апробований у суспільствознавчій науці й міждержавних суверенних стосунках етнографічний принцип. Згідно з ним „кандидатами” до спільної сім’ї нації є підстави зараховувати масиви їх компактного проживання на тій чи іншій території, що історично сформувалась, і де їхня питома вага найвища (умовно-ідеально і безсумнівно – 50% + 1 особа), або, за наявності менше 50%, усе ж чисельно переважає всі інші спільноти. Правда, в останньому випадку, приймаючи адміністративно-територіальні рішення, слід було додатково обов’язково брати до уваги й щиро враховувати волю, інтереси інших мешканців конкретної місцевості.

„Україною ми називаємо край, – висноував науковець, – де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип’яті. Українська земля окружає широким поясом північне побережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верст вздовж, а 700–900 верст вшир. Жило на тім просторі перед війною людей 40 мільйонів з верхом, а з того 30 мільйонів з верхом було українців (докладного рахунку досі не можна було зробити, і, мабуть, що українців було далеко більше, ніж вираховувано). З того невелика частина, так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави (Австро-Угорщини), а все інше до держави Російської” [4, с. 39].

Отже, тут вперше, уже в прагматичному сенсі, було окреслено загальний ареал географічного проживання української нації. І об’єктивно, закономірно поставало завдання: якщо виникають історичні передумови для розв’язання національного питання, то, зрозуміло, не тільки для українців, що мешкали в Росії (нерідко вживається назва – „підросійські українці”), а й тих, хто волею долі опинився на теренах Австро-Угорської імперії (аналогічно – „підавстрійські українці”).

М. Грушевський вбачав у подіях, що вибухнули, пролог гігантських, тектонічних зрушень у всьому світоустрої, сподівався, що розпочалася

доба доленосних змін. „Я твердо вірю – та й не один я, – наполягав голова Центральної Ради, – що велика революція Російська – тільки б її заховати від упаду та від анархії – велико вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним виводом з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою, до останніх подій – так як тепер здається близькою і здійснимою” [4, с. 51].

Звісно, будучи мрійником-ідеалістом, ще не надто досвідченим і вправним політиком, М. Грушевський-науковець тим не менше залишався реалістом у постановці актуальних питань. Розуміючи, що ситуація в Австро-Угорщині ще не дозріла до рівня зрушень, що розпочалися в Росії після повалення самодержавства, М. Грушевський провів оперативну роботу (до неї він був почасти вже готовий своїми попередніми студіями вивчення наявної статистики) саме в цьому, російському регіоні. Та й саме по собі це завдання дуже швидко набуло практичного значення. Затвердження Українським національним конгресом (з'їздом) у Києві 6–8 квітня 1917 р. концепції Української революції дозволило Центральній Раді поставити питання про надання Україні територіальної автономії перед Тимчасовим урядом. Однак відправлена до Петрограда делегація (її очолив заступник голови Центральної Ради В. Винниченко) отримала рішучу відмову. Один з аргументів – відсутність більш-менш достовірних уявлень про межі України [5, с. 97–108].

М. Грушевський відповів на питання, що виникли (не лише офіційному Петрограду, а й для чіткого розуміння ситуації співвітчизниками), брошурою „Якої ми хочемо автономії і федерації”. Вона стала своєрідним адаптованим путівником для широкого українського загалу переважно з рівнем церковно-приходської освіти: чому серед різних альтернативних варіантів автономії (широка, територіальна, національно-територіальна, політична, культурна, національно-персональна, обмежена та ін.) українство має домагатися саме широкої національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної Росії. І саме в цьому зв'язку, твердо спираючись на етнографічний принцип формування державності, вчений принципово визначав: „Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання – об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не-українські, як скажیم, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманської Бессарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість*

(в городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю окресленої території). *Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду ("дрібної земської одиниці"), аж до верху – до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.* Тільки в певних справах, спільних для всеї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всеї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної” [6, с. 125–126].

Органічно пов’язавши, таким чином, перспективну модель української державності з питанням про її територіальні контури, лідер Української революції здійснив доволі реалістичний, послідовно етнографічний відбір тих місцевостей проживання нації, де її людність становила арифметичну більшість і, згідно свого єства, мала бути об’єднана в цілість.

Стрижньовим елементом пропонованої схеми стало визнання того, що „будівельним матеріалом”, „цеглинками” майбутнього державного утворення мають стати території, що історично склалися з переважанням українського компонента. Міста, внаслідок специфіки їх формування, не повинні були виокремлюватися із загальних територій, іншими словами – не мали права „екстериторіальності”. Підхід був прагматичним і мав підстави для надій щодо реального здійснення. Будь-який інший варіант не мав перспективи втілення в практику і всерйоз ніким не висувався і не розглядався.

У запропонованих теоретичних вибудовах слід звернути увагу на взаємопов’язаність двох принципових моментів. До складу майбутньої Української держави мають увійти ті території, де українці мають очевидну перевагу. Однак, якщо в межах тих адміністративних одиниць, що існували (губерній), перебували райони з переважаючим неукраїнським компонентом (як правило, у переважній більшості це торкалося прикордонних територій), їх треба було „відрізати” – тобто не втримувати в кордонах нового національно-адміністративного утворення. Звісно, якби переважна частина людності такої місцевості висловила бажання (скажімо, на референдумі, під час проведення плебісциту чи на загальних сходах) приєднатися до національно-українського утворення, це б стало переконливою підставою для позитивного розв’язання питання.

Такі, науково обґрунтовані, цілком логічні й справедливі в своїй сутності підходи М. Грушевський вважав доцільним імплементувати в ділові стосунки з Тимчасовим урядом. Він висунув пропозицію утворити Крайову раду (пізніше цей задум буде реалізовано через поповнення Центральної Ради представниками національних меншин України) і власноручно підготував для Тимчасового уряду проєкт його можливої декларації.

Документ (російською мовою) було розглянуто й затверджено на засіданні Комітету (Президії) Центральної Ради: „З метою успішного узгодження діяльності державних, громадських і національних закладів і організацій України, в інтересах нового ладу і усунення [можливих] національних загострень запроваджується посада тимчасового крайового комісара з дорученням організувати Крайову раду з представників усього населення української території, тобто губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення до складу української області українських частин із суміжних губерній, як то Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Вороніжська, Кубанська область та ін., надається Крайовій раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом й населенням цих територій). Крайовий комісар має бути представником Тимчасового уряду в Крайовій раді і посередником у стосунках його з Тимчасовим урядом” [7, с. 86].

Подібний підхід для ідейно-політичних лідерів українства залишався непохитним. Поступово поглиблюючи знання, нагромаджуючи достовірну інформацію про склад населення тих чи інших територій (зробити це відразу в тогочасних умовах було просто неможливо), відповідно коригувалися й погляди-пропозиції на питання про те, які кордони має обіймати Україна.

Чи не найнаочніше це виявлялося у ставленні до Таврійської губернії, точніше – Кримського півострова, що, зрештою, може слугувати виразним прикладом взагалі.

У материкових повітах Таврії переважали українці: в Бердянському повіті – 58,8% мешканців, у Дніпровському – 73,6%, в Мелітопольському – 54,9% [8, с. 4]. А на півострові чисельність українців становила, за різними джерелами, зважаючи на плінність населення, в 1917–1921 рр. коливалася від 7,4% до 9,5% [9, с. 160–161; 10; 11, с. 131–132; 12, с. 681; 13, с. 13]. Для порівняння – росіяни становили 42,2–44,1%, татари – 26–26,8% [13, с. 13, с. 139].

То ж цілком зрозумілими, закономірними стали сутнісні уточнення, які з часом з’явилися в документах Центральної Ради, Генерального секретаріату – „материкова Таврія”, „Таврія без Криму” [7, с. 379, с. 391, с. 400] – для означення території, яку, згідно з етнографічним принципом, мав охопити об’єднувчий процес, на яку мала поширюватися влада створюваної української державності.

Лідери національного державотворення не обмежувалися суто статичним науковим осмисленням проблеми соборності. На необхідність теоретичних узагальнень, на основі яких вибудовувались і політичні орієнтації, було реагування на тогочасну суспільну практику. Так, уже з перших тижнів свого існування Центральна Рада мала визначатися зі ставленням до населення Східної Галичини й Буковини. Їхні значні території були відвойовані російською армією в Австро-Угорщини в ході Світової війни в 1916 р. і зазнали процесу інкорпорації. Тимчасовий уряд призначив у квітні 1917 р. крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-

губернатора відомого українського історика й громадського діяча, члена Центральної Ради (на початках її існування він був заступником голови) Д. Дорошенка [14, с. 132–133].

Палкий патріот, він з ентузіазмом взявся до справи. Для нього не існувало питання про державну належність Східної Галичини й Буковини. Блискуче володіючи знаннями про цей край, Д. Дорошенко з перших же днів діяльності на відповідальній посаді намагався привернути увагу Києва, Центральної Ради до західноукраїнського ареалу, справити вплив на регіон через кадрові призначення тощо. Уже 26 квітня комісар, одержавши повноваження від Тимчасового уряду, який без великого бажання затвердив українця в поважній ролі, приїхав до Києва і зробив детальну доповідь про проблеми ввіреного йому регіону під кутком зору залучення краю в зону впливу Києва [7, с. 75–77].

Такі, зазвичай дуже детальні виступи, письмові інформації до Центральної Ради про події, становище в Галичині й Буковині стали традиційними [7, с. 98, с. 180, с. 184–188]. Поступово формувалася уява про етнічну спільність наддніпрянського і наддністрянського українства, про необхідність вирішення їх долі на майбутній міжнародній конференції, якій належало вирішити долю європейських народів після завершення війни. Наприклад, п'ята сесія Центральної Ради дійшла висновку, що одним з назрілих питань є обміркування питання про участь у міжнародному форумі „представників України російської, Галичини і Буковини” [7, с. 134]. До цього питання провідники Української революції намагалися привернути увагу й Тимчасового уряду, всю російську демократію. В „Доповідній записці делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України” серед сформульованих вимог значилося: „Неминучість постановки українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частин української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципіально вирішити питання про участь у цій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайно вжити підготовчих практичних кроків щодо закордонної України” [7, с. 98].

До Києва, як політичного центру збирання українства, апелювали жителі Холмщини, висловлюючи негативне ставлення до планів включення краю до оголошеного австрійським цісарем проєкту відновлення Польщі. Так, священник Матіюк 8 серпня 1917 р. на засіданні Центральної Ради оголосив протест „проти прилучення Холмщини до Польщі і протест свій попирає (підтверджує – *авт.*) 270 приговорами великих і малих комітетів Холмщини, в яких холмський народ жадає прилучення до України” [7, с. 229].

Звісно, вироблялася й принципова позиція керманічів Української революції щодо інших західних етнічних теренів й щодо всього західного регіону в цілому. Наприклад, 14 листопада на засіданні Малої Ради (Президії Центральної Ради) було ухвалено резолюцію: „Ознайомившись із протестом українського парламентського клубу в Австрії проти наміру прилучення тих земель Холмщини, Підлясся та окупованої частини Волині (німецька зона окупації – *авт.*), де більшість людності є українська, до Польського

королівства та проти дальшого удержування українських територій Галичини в однім з польськими землями конституційнім союзі, з вужчими чи ширшими автономними правами останнього, і вважаючи, зі свого боку, такі наміри насильним замахом на право самовизначення української людності, що живе на тій території, Українська Центральна Рада постановляє:

1) признати недопустимим насильне відірвання від території Української Народної Республіки окупованих Австрією та Германією українських земель Холмщини, Підлясся та Волині;

2) звернути увагу міжнародної демократії на рішучий протест організованої української демократії Галичини та Буковини проти наміру вирішувати долю вказаних земель усупереч волі їх людності;

3) вжити всіх заходів для того, щоб людності австрійської України дано було фактичну можливість вільно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування;

4) виконання цих постанов доручити Генеральному секретаріатові України” [15].

Не менші складнощі щодо соборницьких задумів українства існували не лише на західному векторі. Головною перешкодою на східному напрямі виступав Тимчасовий уряд, реакцією на позиції та дії якого була кристалізація, аргументація планів єднання українських земель лівобережного регіону. Відхиляючи з перших же спроб перемовин з українською стороною пропозиції вирішувати питання про автономний статус України посиланнями на те, що це прерогатива винятково Установчих зборів, офіційний Петроград одним з найбільш проблемних аспектів вважав неясність територіальних кордонів України як можливого етнодержавного утворення [5, с. 97, с. 98, с. 108]. Навіть під час переговорів делегації Тимчасового уряду (М. Терещенко, Н. Некрасов, І. Церетелі, О. Керенський) з Центральною Радою в Києві в кінці червня 1917 р. І. Церетелі наголошував, що „міністри-кадети вимагають точного зазначення меж України” [7, с. 149.]. Так прокладався логічний ланцюжок до того, що Тимчасовий уряд намагався нав’язати своє бачення „української географії”. В сумнозвісній „Тимчасовій інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні” зазначалося: „Повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути поширені і на інші губернії чи частини їх у випадках, якщо створені в цих губерніях на підставах Тимчасового уряду земські установи висловляться на бажаність такого поширення” [7, с. 214].

Свавільне, без будь-яких офіційних пояснень вилучення з українського простору чотирьох губерній – Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської – викликало величезне обурення політикуму народжуваної національної державності.

Звітуючи про хід переговорів, що завершилися інструкцією, голова української делегації В. Винниченко повідомляв: „Спочатку розбирались як принципіальні, так і практичні питання, як обсяг території, права і обов’язки Секретаріату. Так відносно Катеринославщини, Херсонщини і

Харківщини вказувано було, що ці губернії не висловились за приєднання до Української Центральної Ради. І навіть Кокошкін заявив, що єсть економічне тяготіння цих губерній утворити окрему обласну одиницю. Ми були одверті і вказували, що хоча й постанов земств нема, але селянство на своїх з'їздах висловилося за автономію і Українську Центральну Раду. Мені ще невідома була постанова Катеринославського земства асигнувати 50 тис. крб Українській Центральній Раді" [7, с. 215]. Останній факт розцінювався як визнання УЦР і належність Катеринославщини до України.

Під час дискусії, що вибухнула при обговоренні документа Тимчасового уряду, члени Центральної Ради доволі прагматично визначали його зміст і смислове підґрунтя як „ганебний акт кадетів”. Член Ради Менчковський наголошував: „На інструкції лежить класова печать і вона є класовим документом. Коли ми поглянемо на територію, то бачимо, що цю інструкцію склала московська буржуазія. Через що викреслено Харківщину? Бо там є уголь, руда і інші підземні багатства. Чому не згадується про Катеринославщину? Бо без Кривого Рога московська промисловість не зможе розвиватись. Ми бачимо, що не в інтересах московських капіталістів позбутися цих губерній. Звідси і ця тенденція обрізати, обуздати, вирвати що тільки можна. Навіть, як поглянемо на продовольчу справу, то й тут бачимо, що московська буржуазія потурбувалась вирвати її з рук українського народу, бо знає, що це може послужити українському народові зняряддям для дальшої боротьби...” [7, с. 219].

Багато промовців робили акцент на тому, що міністри Тимчасового уряду, їх експерти знехтували передусім етнографічним принципом визначення меж України [7, с. 226, с. 229, с. 251]. Глибоке невдоволення позиція Тимчасового уряду викликала на місцях. До Києва полетіли листи й телеграми із гнівним засудженням документа, підтримки Центральної Ради і закличками до її радикальнішої поведінки [16, с. 610, с. 615, с. 625–627, с. 632, с. 635, с. 642–642, с. 646–650, с. 653, с. 657, с. 664–670, с. 673–674, с. 680, с. 682–690, с. 704–705].

Можливо, спираючись на загальне народне піднесення, провід Української революції міг скористатися сприятливими обставинами для переходу у відкриту конфронтацію з Тимчасовим урядом як у питанні територіальних контурів України, так і рівня компетенції національного уряду [17, с. 348–359].

Однак Центральна Рада не наважилася на рішучі дії, навіть на категоричну, принципову оцінку петроградської інструкції. Визнавши, зокрема, що документ „не дає змоги демократії України утворити владу на всій території, заселеній українським народом” [7, с. 249], вища владна інституція, хоч і з обмовками, взяла інструкцію до виконання [7, с. 249–251].

Незважаючи на те, що з'явилося немало критичних випадів проти надто обережної, навіть боягузливої поведінки Центральної Ради, перевага залишилася за В. Винниченком, С. Єфремовим, загалом фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-федералістів. З'явилося чимало публічних роз'яснень у пресі. Найлаконічніше та найчесніше це зробив М. Грушевський. У статті „Україна дійде свого!” він зазначив:

Центральна Рада „в великій більшості не признала можливим відкинути цю інструкцію. Не тільки тому, що свідомо не хотіла йти на розрив з російською демократією і Тимчасовим Урядом, але також і тому, що не хотіла відкинути теї реальної підстави, яку давала для утворення нового ладу на Україні навіть отака "куца" автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня.

Більшості У. Ц. Ради було ясно, що ся "куца" автономія в свідомім українськiм громадянстві викличе обурення й гнів. З-поміж свого ж складу вона слухала голоси, які викликали її на рішучий розрив, на поворот назад, до революційної роботи. Але вона, ця більшість знала також, що велика маса людности, української і неукраїнської бажає, щоб У. Ц. Рада з Ц. Урядом не розривала. І новий лад творила за порозумінням з ним" [18].

Лише через більше як півтора місяця в Декларації Генерального секретаріату України від 29 вересня 1917 р. було заявлено: „По силі § 1 "Інструкції Генеральному секретаріатові" в сферу компетенції Генерального секретаріату входять лише п'ять губерній української землі. Цей механічний болючий поділ українського національного тіла теж складає чималу перешкоду для широкої та планомірної органічної праці Генерального секретаріату України і мусить бути найшвидше скасований, для чого є певні формальні основи в самій інструкції, згідно з якими буде зроблено всі певні заходи" [7, с. 327]. Під час обговорення проєкту декларації представники українських соціал-демократів наголошували, що в документі „виразніше треба було підкреслити, що всі українські землі повинні бути мировою конференцією об'єднані в одне ціле" [7, с. 329].

І все ж черга до вирішення питання, звісно – більше поки що в декларативному плані, дійшла, як не раз траплялося в досвіді Центральної Ради, під тиском обставин і з необхідністю реагувати на настрої мас, що виявилися радикальнішими за позицію політичного проводу. Коли основне гальмо поступального руху керівництва Української революції – Тимчасовий уряд був відправлений у небуття, а його збройна опора в Києві – Штаб Київської військової округи після поразки вірних йому сил втік, Центральна Рада і Генеральний секретаріат поспішили перебрати владу в свої руки і ухвалили низку важливих рішень. Підштовхнули їх і певні конкретні вчинки.

Так, наприклад, під час сьомої сесії Центральної Ради 30 жовтня 1917 р. сталася акція, що знайшла доволі прикметне протокольне оформлення:

„Прилучення Слобожанщини

Представник Української Ради Слобожанщини *Сіверо-Одоевський* зробив поза чергою заяву, що на Слобожанщині уже зміщено всіх комісарів і на їхні місця обрано українців. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів у Харкові, а також інші організації Слобожанщини постановили прилучити Слобожанщину до автономної України. Як у Харкові, так і по всій Слобожанщині влада цілком у руках українців. Комендантом міста Харкова також українець...

Кожну фразу цього промовця вітано було бурхливими оплесками" [19].

Наступного дня „В. Бойко зробив доклад про прилучення „позаавтономних" частин України. Проект цей (очевидно, відповідної постанови – *авт.*) внесено було від імені фракції соціалістів-федералістів. Докладчик підпірав свої

твердження про потребу злучення під владою Генерального секретаріату всіх українських земель постановами різних повітових установ занексованої України, які домагаються прилучення своїх повітів.

Дебати з приводу доповіді було обмежено, через що висловились про це тільки два промовці – М. *Левицький* та *Висоцький*. Обидва промовці спинялись на тій протиукраїнській агітації, яку ведуть на півдні України, а особливо на Херсонщині, російські соціалісти.

Доповнення до доповіді В. Бойка зробив священник Матеюк в справі прилучення до України Холмщини.

В справі об'єднання земель України внесено було дві резолюції – одну докладчиком, а другу фракцією есерів, але за порадою фракції українських соціал-демократів ухвалено було обидві ці резолюції взяти за основу і доручити виробити спільну резолюцію окремішній комісії” [7, с. 378].

Запропонований комісією проєкт при першому голосуванні не пройшов, оскільки представники національних меншин утрималися, вважаючи за потрібне проведення плебісцитів для волевияву мешканців тих чи інших територій, або ж згідно з позиціями земств, як того вимагала інструкція Тимчасового уряду [20].

При повторному голосуванні проєкт підтримала більшість депутатів Ради. Постанова набула такого вигляду: „Розглянувши питання про становище тих українських земель, що по інструкції російського правительства від 4 серпня 1917 р. zostалися поза межами автономної України, Центральна Рада,

1) виконуючи волю трудящого народу, висловлену в численних постановах селянських, національних та загальнотериторіальних – губерніальних та повітових – з'їздів і різних політичних та громадських організацій відмежованих частей України;

2) вважаючи, що поділ України, як наслідок імперіалістичної політики російської буржуазії щодо України, загострює національну боротьбу, порушує єдність революційних сил демократії України і тим самим веде край до цілковитого безладдя і зросту контрреволюції, у х в а л и л а :

“Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини” [20]. Тобто, по суті, в документі була зафіксована формула, попередньо науково обґрунтована М. Грушевським.

Синтезуючи всі попередні уявлення соборницького спрямування, документальні напрацювання й масові настрої, 7 листопада 1917 р. у Третьому Універсалі, що проголосив утворення Української Народної Республіки, Центральна Рада чітко заявила: „До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини,

Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів” [7, с. 400].

Документ (його проєкт був підготовлений В. Винниченком, який повністю поділяв підходи і активно підтримував М. Грушевського) зафіксував доволі виважену, виношену позицію, як те притаманно авторитетній державній інституції, де рішення буде залежати від волевияву мешканців. Водночас демонструється зрозуміла обережність відносно тих районів, щодо майбутнього яких, вочевидь, не було твердої впевненості: Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, Підляшшя. Не заявлена позиція і щодо Таганрозької округи Всевеликого війська Донського, що до того входила в адміністративні межі Катеринославської губернії. Не згадується і Кубань. Таку обачність у ситуації нестабільності, непередбачуваності можна зрозуміти. Крім усього іншого, слід було враховувати й потенційні національні можливості, висувати, по можливості, реальні завдання.

Тверезий розрахунок характеризував і подальшу еволюцію поглядів лідерів Центральної Ради на соборницький ефект. На кінець першої декади грудня 1917 р. було підготовлено й обнародовано в пресі проєкт Конституції Української Народної Республіки. Колективна робота здійснювалася під керівництвом М. Грушевського, а його персональний внесок був найбільшим і вирішальним. У першому розділі „Загальні постанови” етнічно-територіальній проблемі присвячено 4 статті з 6: „3. Територія Української Республіки обіймає такі землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську, за виключенням частей неукраїнських (як Крим) і з припиненням сусідніх територій українських.

Докладне розмежування в пограничних територіях має бути зроблено мішаними комісіями, що за останню підставу приймуть бажання місцевої людності належати або не належати до Української Республіки.

4. Коли б до Російської держави прилучилися на основі вільного бажання західні українські землі, вони можуть також увійти в склад Української Республіки.

5. Територія Української Республіки неподільна. Ніяка частина її не може бути прилучена до котроїсь іншої республіки, ані не може бути вилучена в окрему республіку без волі Української Республіки.

6. Не порушуючи однієї своєї власті, Українська Республіка надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації” [21].

Як видно, тут уже в умовний спосіб ідеться про перспективи злучення з західними українськими землями, і жодна з них завбачливо навіть не називається.

Знову обходиться питання про Кубань. Позірні ознаки українськості у кубанського населення (мова, побут, звички), ейфорійна поведінка учасників поодиноких візитів до Києва з гучними заявами про спільне коріння й прагнення до єдності за 8 революційних місяців поступилися

усвідомленню того, що на практиці немає серйозних підстав бачити в діях козацького проводу кубанців реального бажання зблизитися, злитися з політичним курсом Центральної Ради, навіть здійснювати скільки-небудь реальні кроки на цьому напрямі.

Дедалі наочнішим ставало, що ознаки соціальної особистості у козацтва, яке об'єктивно займало провідне становище серед населення Кубані, все більше заступають природні (генетичні) потяги до єднання зі своїм природним корінням, етнічною пуповиною, зумовлюють нахили в бік російського етносу [22]. То ж, як мінімум, слід було не поспішати з визначенням прагматичних гасел, дати подіям розвинутиися, щоб обирати надійні ідейно-теоретичні орієнтири.

Тимчасом становище української влади перманентно ускладнювалося, у зв'язку з чим звужувались і масштаби її діяльності, деякі важливі аспекти життя відсувалися на другий план, а то й знімалися з порядку денного як другорядні. То ж, у Четвертому Універсалі Центральної Ради (9–12 січня 1918 р.), яким Українська Народна Республіка оголошувалася „самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”, проблема соборництва не порушувалася [23].

Історично так склалося, що ідея української соборності розвивалася, обґрунтовувалася, концентрувалася в концептуальну цілість у постійному протиборстві з інонаціональними чинниками. Центр ваги останніх кілька разів переміщався впродовж 1917–1920 рр. На початку 1918 р. він опинився в білоруському (хоча немало хто вважав його й українським) місті Бресті (найуживаніша тоді назва – Брест-Литовський). Тут у листопаді 1917 р. радянська Росія підписала договір про перемир'я на фронті з країнами австро-німецького блоку, а в грудні почалася мирна конференція з метою підготовки мирного договору.

Лідери Української революції, керівництво Української Народної Республіки покладали великі надії на те, що саме міжнародна конференція зможе розв'язати багато нагальних питань нації, серед них – хоча б частково просунути справу єднання свого етносу. Однак шлях до Бреста для українців виявився непротим. Допомогла кон'юнктура. Німеччина й Австро-Угорщина прагнули якомога послабити на переговорах позиції Радянської Росії і з цією метою запросили для участі в конференції представників національно-адміністративних утворень, що, за принципом самовизначення націй, відколювалися від колишньої імперії. Західні дипломатії мали й особливі розрахунки щодо України. Задихаючись у блокадному становищі від браку продовольства, знаходячись за крок від „хлібних бунтів” з перспективою їх переростання в масштабні революційні потрясіння, вони з надією звертали погляди в бік УНР з накопиченими тут за роки війни і зменшеного товарообігу лишками збіжжя.

Самій Брестській конференції, перебігу дискусій і досягнутих компромісів на ній і навколо неї присвячена численна література. Виділяючи з широкого кола питань, які розглядалися, лише означене темою пропонованого твору, можна обмежитися наступним. Певною компенсацією

абсолютно недосвідченої, молоді за віком делегації (середній вік її членів був нижчим за 30 років, тоді як для першої п'ятірки делегації російського РНК він становив 40 років, а Центральних держав – 50 років [24, с. 379]) стало те, що перед відправленням і під час паузи в роботі її консультував сам М. Грушевський. Розуміючи вкрай скрутне, катастрофічне становище Центральної Ради, М. Грушевський (та й не він один) вбачали єдиний вихід у якнайшвидшому підписанні мирного договору. Однак навряд чи для кого було б секретом, чи несподіванкою, що вправні західні політики (їхні країни також значною мірою вичерпали ресурси і знемагали від війни) неминуче вимагатимуть від знесиленої Української Народної Республіки заплатити за мир своїми сировино-продовольчими ресурсами. І тому навряд чи вдасться запобігти. Однак і українці можуть скористатися зі скрути, в якій перебували Німеччина і, особливо, Австро-Угорщина, вимагаючи у відповідь згодитися на приєднання до матірної України її західних теренів.

О. Севрюк згадував пізніше про розмову з М. Грушевським напередодні від'їзду до Бреста: „...говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну, й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв'язку жодного зі Східною Галичиною ні Ц. Рада, ні ми не мали; незручно і тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників і без жодного з ними контакту. "Але ви там вже викрутитесь й зробите якнайкраще для наших інтересів" – виправляли нас в дорогу такими словами в Києві” [25, с. 186].

Перспективи реалізації українських задумів видавалися непростими. Ще з кінця 1916 р. в Австро-Угорщині (у порозумінні з Німеччиною) було взято курс на відновлення Польської держави з планами включення до складу останньої більшості з перелічених українських територій, передусім Східної Галичини. За конкретно-історичного розкладу сил на початок 1918 р. можна було сподіватися, що українські домагання підтримають німці, щоб зайвий раз довести свою першість у союзі з австрійцями. А останні перед загрозою голоду, що насувався, могли б відступитися від своїх симпатій і обіцянок полякам, лише б хоч якось вийти з продовольчої кризи (звичайно, зторгувавшись з українцями).

Варто сказати, що проводирі українського руху в Австро-Угорщині (Українська парламентарна репрезентація і Народний комітет) поводитися дещо двозначно. З одного боку, вони постійно заявляли про бажання возз'єднання двох гілок українського народу, а з іншого – самі ж доводили малореальність здійснення таких прагнень найближчим часом і згодні були на культурно-національну автономію українців у складі Австро-Угорщини (стара ідея „коронного краю”). Тому М. Грушевський особливо докладно визначивши лінію майбутнього кордону між Польщею і Україною на північному сході („дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням”), вважав, що за непоступливості Австро-Угорщини врешті можна буде, використавши всі можливості на переговорах, згодитись і на поміркованіший варіант [26, с. 296].

Під час другого інструктажу членів делегації, коли вони перебували в Києві, за словами О. Севрюка, „проф. Грушевський жалкував, що нам, правдоподібно, не вдасться включити до України деяких, незначних частин Підляшшя, про що Гофман не хотів нічого й чути з стратегічних причин, і погодився, що мир може бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та Північної Буковини австрійського коронного краю” [27, с. 155–156].

Однак із перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австро-німецька сторона чи то з обуренням, чи то з глузом відкидала українські пропозиції, гордовито заявляючи, що не допустить втручання у свої внутрішні справи, нізащо не згодиться на „територіальні аспекти” і ніяких розмов про Карпатську („Угорську”) Русь (Закарпаття) й чути не хотіла. Вона категорично протестувала проти пропозицій референдуму в Галичині й Буковині, щоб з’ясувати настрої населення щодо самовизначення цих регіонів. Визнання незалежної УНР ставилося у пряму залежність від згоди України на кордон, який існував між Росією і Австро-Угорщиною на початок Світової війни [28, с. 49].

Однак віденський і берлінський уряди дедалі настійніше вимагали від дипломатів без хліба з конференції не повертатись. Українські ж делегати, хоч і самі представляли країну, що опинилася у вкрай критичному стані, отримували інформацію про ситуацію в центральних державах і наполягали на своєму.

Тоді, підтвердивши 18 січня 1918 р. спеціальною заявою повноваження делегації Центральної Ради і офіційно визнавши УНР як незалежну державу, що має право на самостійне укладення міжнародних договорів, австро-німецька сторона на сепаратній нараді з українськими представниками вчинила на них безпрецедентний тиск. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені обох держав наголосив, що уряд УНР перебуває в безнадійному стані, а тому слід негайно підписати підготовлений проєкт договору. В ньому містилися лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни: намір встановлення дипломатичних і консульських відносин між центральними державами й Українською Народною Республікою; зобов’язання УНР доставити центральним державам 1 млн тонн збіжжя та інших харчових продуктів. Усі інші питання відкладалися до пізнішого спеціального погодження між урядами [27, с. 155–156].

Видатний український дипломат і політик Д. Дорошенко так оцінив демарш західних партнерів: „Це був диктат, проба нервів українських делегатів” [26, с. 314]. Однак вони виявили витримку і самовладання.

Наступного дня українські дипломати запропонували свій контрпроєкт. У ньому було теж три пункти: кордон у Холмщині пролягає за етнографічним принципом (у прямій відповідності з інструкціями М. Грушевського); зобов’язання УНР надати центральним державам збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; зобов’язання Австро-Угорщини провести на етнографічній підставі поділ Галичини на Західну і Східну і утворити зі Східної Галичини й Буковини „коронний край” (щодо цього мала бути ухвалена окрема таємна угода) [26, с. 315].

Після офіційного ознайомлення партнерів з цими умовами конференція зайшла у глухий кут, керівники австро-угорської і німецької делегації О. Чернін і Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна, де було влаштовано широку нараду урядовців обох держав. На ній остаточно було вирішено „за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить” [26, с. 315]. На контури останнього варіанта угоди справив визначальний вплив дипломат М. Залізняк, який не мав спеціальних повноважень і діяв більше в інтересах західних партнерів, аніж УНР.

Цікавий нюанс впливає зі сюжету, в якому міністр іноземних справ клаптикової монархії О. Чернін детально відтворює процес прийняття остаточного рішення уряду відносно українських домагань, зокрема, щодо вимушеної згоди австрійської сторони на поділ Галичини на дві частини — Східну (з планованим прямим управлінням з Відня — модифікований варіант „коронного краю”) і Західну (як частину втілення задуму створення „царства Польського”). В кінці затяжних дискусій 22 січня в присутності імператора „міністр об’єднаних фінансів Австрії й Угорщини барон Буріан наголосив: „... якщо австрійській точці зору на роздроблення Галичини на дві частини все ж належить перемогти, то встановлення відповідної форми цього роздроблення буде мати велике значення”. Барон Буріан порадив увести відповідний параграф не в офіційний договір, а в секретний додаток. Він, Буріан, вважає, що „єдина можливість послабити тяжкі наслідки лінії поведінки, наміченої австрійським урядом, захована в застосуванні самої тактики” [29, с. 259].

Отже, по-перше, точно згадано автора схеми договору (офіційна частина й додаток), передрішено використання такого варіанта в тактичних цілях. Як невдовзі з’ясується, за „хитрий” план О. Чернін і його колеги ухопилися відразу, а вся „тактика” надалі зводилася до того, що віднесені в додаток умови щодо територіальних проблем українства від самого початку ніхто не збирався виконувати. Головне — змусити українську сторону якнайшвидше підписати договір і відкрити широко ворота для вивозу в Австрію продовольчих, сировинних ресурсів. Молоді ж і настільки ж недосвідчені, хоч і патріотично налаштовані, дипломати УНР не розгледіли підступної пастки і потрапили „на вудочку” грандів європейської політики.

Підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною клав завершення стану війни між ними і визначав західний кордон України: „1). Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2). Дальше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно установалятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення. 3). На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови” [30, с. 138].

У таємному договорі між УНР і Австро-Угорщиною було зафіксовано: „З перебігу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народної Республіки набрали переконання, що обидві великодержави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах.

Признаючи, що ті зносини будуть скріплені, якщо меншості, що живуть в обох тих державах, відносно яких друга сторона є заінтересована, будуть мати цілковите забезпечення для свого вільного національного і культурного розвитку, ц. і к. міністр закордонних справ із вдоволенням приймає до відомості, що Українська Народна Республіка вже створила закони, які забезпечують права живучих на Україні частин польського і німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповноважені Української Народної Республіки приймають до відома, що австрійський уряд рішився на основі намірів, проголошених його цісарською і королівською апостольською величністю при його вступі до правління і в його престольній промові, поробити заходи, які, розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, яка мешкає в Австрії, дальше забезпечення для її національного і культурного розвитку.

Для досягнення цієї цілі австрійський уряд пропонує обома палатам Державної ради проєкт закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроєкт одержав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість, і, що важність цієї заяви вигасає, якщо не буде виповнена яка-небудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними” [30, с. 150–151].

Варто звернути увагу на положення, згідно з яким чинність усього мирного договору втрачається за умови, якщо не буде виконано хоч один пункт загальних домовленостей. А західні партнери та й реалістично мислячі українські політики добре розуміли, що взяті на себе зобов'язання, зокрема в економічній сфері, особливо щодо поставок до 1 липня 1918 р. Німеччині й Австро-Угорщині 1 млн тонн (60 млн пудів) хліба були апріорі нездійсненними. Однак і не підписувати договір сторона Центральної Ради не знаходила можливостей.

Аналізуючи події, документи достатньо складного, можна сказати — екстремального моменту в історії Української Народної Республіки, можна висловити припущення, що настрої керівництва національної революції були не те що далекими від оптимістичних. Вони знаходилися на найнижчих песимістичних позначках. Ніхто не бачив виходу зі скрутної ситуації. Не встигнувши хоч скільки-небудь стати на ноги, дітище покоління патріотів, революціонерів, демократів — Українська Народна Республіка потрапляла під жорна окупаційного молоха.

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що принципово питання про воєнну інтервенцію в Україну було вирішено союзниками ще до підписання договору в Бресті [26, с. 333].

В історіографії неодноразово зверталася увага й на те, що навіть текст документа – звернення до урядів Німеччини й Австро-Угорщини М. Любинський одержав від німецької сторони в готовому вигляді й погодився (був змушений) його підписати [26, с. 333].

При цьому навряд чи виправданим було б ставити йому це в провину, оскільки об'єктивне становище й українського уряду, й делегації УНР було таким, що доводилося лише миритися з чужим цинічним диктатом.

Урешті-решт, брала гору й та обставина, що за брестськими домовленостями „почвірний союз узяв під особливу свою опіку українську державність, а українська „соціалістична“ влада не тільки в державній своїй справі шукала захисту й оборони в імперіалістичного почвірного союзу, але й у політично-соціальної. Німецькі генерали ставили навіть спеціальною умовою охорону правительства й публічних установ Укр. Нар. Республіки від агітації й пропаганди большевиків.

Такі симпатії центрального імперіалізму до України полягали насамперед у тому, що наша влада й наші „установи“ були не соціалістичні, не ворожі до їхніх установ і не загрожували, як „анархістична“ влада большевиків, соціальною заразою їм самим” [31, с. 208–209].

Промовистий епізод наводить у своїх мемуарах член української делегації на мирних переговорах О. Севрюк. Коли він „десь між Сарнами й Житомиром” зустрівся з М. Грушевським і розповів йому про останні рішення в Бресті, голова Центральної Ради не зміг стриматися й розплакався. Прихід німців в Україну був драмою його життя: всі вороги українства, що звинувачували М. Грушевського у тому, що він є знаряддям австрійської чи німецької інтриги, тепер одержали додаткові аргументи – німці йшли рятувати українську державність на заклик керованого ним – М. Грушевським – проводу [32, с. 12].

Відзначене тяжким, непосильним тягарем лягало на всі уяви, теоретичні передбачення щодо перспектив України взагалі, соборницьких планів і розрахунків зокрема. М. Грушевський, В. Голубович, їхні колеги з Центральної Ради й уряду змушені були обставинами бодай якось виправдовувати Брестські рішення. А треба ж було не лише виправдовуватися, а й підтримувати згасаючу віру нації в майбутнє. Проте у власних душах такої віри залишалось дедалі менше. Вона вже ледь жевріла.

Навіть М. Грушевський, роз'яснюючи сутність підписаних угод, почувався непевно. „Трактат, – писав він, – давав мир гідний, як здавалось (останні два слова зовсім не випадкові, насправді ж вони не лише підважують, а швидше перекреслюють загальну оцінку – *авт.*): привертав їй (УНР – *авт.*) західні українські землі, не тільки окуповані під час війни, а й раніше від неї відірвані, як Холмщина, Берестейщина, Пинщина (хоч і не в повнім їх обсягу – так околиці Дорогочина, Більська, Брянська зістались таки поза Україною)...” [33, с. 564].

15 березня 1918 р. лідер УНР виступив з доволі ґрунтовною, об'ємною за обсягом промовою в Малій Раді, у якій поєднав свої історичні знання з політичним ракурсом бачення проблем Холмщини і українських анклавів у Бессарабії, які поглинала Румунія. Матеріал було поширено газетами [34; 35, с. 107–109]. Центральна Рада виступила із невизнанням анексії Бессарабії Румунським королівством, доручала Раді народних міністрів втрутитися у вирішення долі мешканців краю [30, с. 270, с. 273–274]. Якимось чином український провід намагався реагувати на інформації, запити призначеного комісаром Холмщини і Підляшшя О. Скоропис-Йолтуховського [30, с. 167–168, с. 175, с. 274, с. 276–277].

Однак складається враження, що робилося те дуже кволо, начебто більше за ідейною інерцією, швидше як повинність, бо сподівань на ділове розв'язання проблем фактично не існувало. М. Грушевський після поразок УНР від більшовиків і розпочатої окупації України вважав найголовнішим завданням моменту відшукати заходи, які б закріпили і в свідомості самих українців, і міжнародного загалу наявність України як державного феномену. При цьому досить прозоро проглядає позиція: не зазіхати на максимум, спробувати зберегти хоч мінімум.

Надзвичайно прикметна в цьому сенсі стаття голови Центральної Ради „Новий поділ України” [36] (як розділ вона була включена до збірки матеріалів, опублікованих у 1918 р. за назвою „На порозі Нової України. Гадки і мрії” [37]). Продовжуючи працю над підготовкою проєкту Конституції УНР (а йому тут усе ще належала головна роль), яку планувалося представити Українським Установчим зборам (Всенародні збори, Сейм), автор пропонує здійснити новий варіант облаштування України: „замість теперішнього поділу на губернії й повіти поділ на землі, більші від повітів, а менші від губерній” [38, с. 99]. Обґрунтовуючи ідею адміністративної структури України у складі 30 земель, автор спеціально зазначає, що за висхідну одиницю було взято приблизно ту територію, на якій проводяться вибори до Українських Установчих зборів; „свобідна воля людності рішить потім приєднання чи вилучення інших сумежних країн. Тому нема тут Холмщини, Хотинського повіту (до того часу він входив до Бессарабії – авт.) й інших земель” [38, с. 101].

Можна зрозуміти почуття М. Грушевського, який народився й провів дитинство в українському Холмі, який, а також інші сусідні західноукраїнські землі вважав „непольськими” (так він писав); чого була варта особисто йому відмова від омріяних, а не лише національно-політичних планів. Та для принципового вченого, реалістично мислячої особистості пріоритетними були інші чинники, а на чільному місці – українська ідея, український інтерес, аргументи, здоровий глузд, якому в межах наукової логіки не можна було чогось істотного заперечити.

До складу Української Народної Республіки передбачалося включити лише ті території, які в 1917 р. входили до дев'яти українських губерній, що перебували тоді у складі Росії (з одним застереженням: до Деревської землі могла увійти й частина Мозирського повіту, „коли на те буде бажання людности” [38, с. 101–103]).

Невідомо, як розвивалися події під час обговорення ініціативи (проекту) М. Грушевського у Центральній Раді (протоколи її засідань, як і Ради народних міністрів під час евакуації керівних установ УНР на західні терени після 15 лютого і до 1 березня 1918 р. відсутні). Однак 6 березня, після повернення до Києва було ухвалено „Закон Центральної Ради про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою Радою” [30, с. 181–182].

До проекту було вирішено внести ще дві адміністративні одиниці: „Підляшшя – центр Берест” (Брест – *авт.*) і „Дреговицька Земля, центр Мозир” [30, с. 181]. Таким чином, загальна кількість земель досягла 32. У законі також було зазначено: „Остаточним розмежуванням Української Народної Республіки з сусідніми державами число земель буде змінено. ... Про докладне розмежування земель Раді народних міністрів поручається внести особливий законопроект в можливо ближчим часі” [30, с. 182].

Ні останнього доручення не довелося виконувати, ні положень Закону в цілому – чимдалі ці питання переймали на себе Німеччина й Росія. Реалізуючи підписаний 3 березня 1918 р. між собою договір, вони в процесі просування німецьких військ углиб України намагалися узгодити лінію кордону. Зокрема, в російських газетах з’явилися публікації, що межі України – це 9 колишніх російських губерній. У зв’язку з цим депутат Малої Ради М. Салтан вніс на засіданні останньої 6 квітня 1918 р. запит: „Чи вживаються заходи до остаточного оповіщення меж України, і чи робляться заходи, щоб з нашого боку був оповіщений декрет міжнародного значення про границі України” [30, с. 252].

М. Грушевський, якому довелося давати пояснення, повідомив, що йдеться про російську інформацію у відповідь на телеграфний запит німецького урядовця Буше. Вона відповідає положенням Третього Універсалу Центральної Ради. Однак тоді „намічене” розглядалося „як ядро України. ...Але вже при виборах до Українських Установчих зборів просторонь України розширювалася і захоувала нові землі” [30, с. 252]. Брак конкретності голова Центральної Ради доповнив зовсім незрозумілим запитанням: „Від кого повинен бути оповіщений декрет про границі України: от уряду чи от Центральної Ради?” [30, с. 252].

М. Балабанов підтримав запитання і додав, що взагалі слід намагатися, „щоб населення само установило границі, а не уряд”. Звісно, ні до чого конкретного так і не дійшли.

Погіршення ж ситуації, яке з кожним днем дедалі більше відчували керівники УНР, призвело уже в умовах розпочатих проти них репресій окупантів до кроку, який передбачалося здійснити на призначених на 12 травня 1918 р. Українських Установчих зборах. 29 квітня на обговорення Малої Ради (як з’ясується пізніше, засідання стало останнім) було винесено розроблений „в спішному порядку” комісією Центральної Ради законопроект за назвою „Статут про державний лад, права і вольності Української Народної Республіки” [39]. Йдеться про Конституцію УНР. Засідання, за оцінкою репортерів, „носило нервовий, лихоманковий характер”, й

історичної ваги документ „був прийнятий в першому, другому і третьому читаннях з незначними редакційними поправками” [40].

Порівняно з обнародуванням проєктом Конституції від 10 грудня 1917 р. [41] у плані розглядуваного питання стався істотний „відкат назад” (можливо, це сталося уже в ході роботи зазначеної комісії). З першого розділу документа було вилучено пункт третій, яким визначалася територія Української Республіки, а також пункт четвертий про можливість долучення до її складу західноукраїнських земель. Інші пункти (вони були дещо переформатовані і в результаті їх кількість залишалася попередньою – шість) набрали абстрактного характеру. В тому числі й доповнення про те, що територія Української Народної Республіки без згоди 2/3 голосів присутніх членів Всенародних зборів (питання про їх формування теж не було вирішено) не може відбутися ніяка зміна в кордонах держави, або в праводержавних відносинах якоїсь території до Республіки. Природно, втратили сенс і також були вилучені згадки про Російську Федерацію, якій, згідно з III Універсалом, делегувалися певні повноваження [30, с. 330].

Отже, попри всю політичну вагу ухваленої Конституції УНР, наявність у ній беззаперечних позитивних якостей у питанні щодо визначення територіальних меж України, теоретичних обґрунтувань шляхів досягнення однієї із наріжних складових національної ідеї – соборності українства – фінальний документ зафіксував назадній рух Центральної Ради від досягнутого на кінець 1917 р. рівня.

Висновки. Обґрунтування М. Грушевським концепції української соборності відбувалося в надзвичайно складних обставинах небувалого політичного збурення, неймовірної суспільної динаміки. Не тільки з’являлися неочікувані, значною мірою дилетантські проєкти, але й були спроби їхнього негайного втілення в життя. Невідомо, чи знав голова Центральної Ради про оперативне створення й короткоплинне існування Донецько-Криворізької Радянської Республіки або затіяну за його спиною авантюрну акцію з захоплення Чорноморського флоту (звісно, не ретроспективно, а в моменти свого здійснення), чи просто вважав за потрібне жодним чином не реагувати на них. Адже все це не лише входило в кричущу невідповідність з науковими підходами, чим ніяк не міг поступитися видатний учений, а й з неминучістю вело до конфліктних ситуацій, для переможного, виграшного виходу з яких Україна в той момент просто не мала належних потенцій. Українська історія надалі розвивалася такими маршрутами, коли революційні, та й контрреволюційні, хвилі виносили на політичний гребінь, висували до відповідального керма особистостей, які, не маючи теоретичного хисту, дедалі нехтували науковими принципами. А це не могло негативно, а то і згубно, не відбитися на результатах боротьби за українську справу. Іншими словами, на національному політичному Олімпі не з’явилися ті, хто б перейняв від М. Грушевського ідейно-теоретичну соборницьку естафету і з гідністю поніс її до історичного торжества.

Перспективи подальших досліджень. Відзначене вище, як гадається, може належати до тих міркувань, на які слід було б звернути увагу в

плануванні й організації подальших студій досвіду обґрунтування програм, стратегії наступних етапів національного державотворення і соборності. Мовиться не лише про 1918–1920 рр. і повоєнні десятиліття, а й про більш тривалу перспективу історичного поступу.

У творчому спадку видатного інтелектуала особливо привабливими і надалі залишаються принципові методологічні підходи, орієнтир на які завжди дозволятиме триматися в параметрах конструктивного наукового прогресу, переконливого планування розв'язання нагальних проблем суспільного життя. Отже, визнати запропонований матеріал за вичерпну розробку означеної теми не можна. Доцільними й результативними можуть бути цілеспрямовані колективні зусилля фахівців, які мають серйозні шанси увінчатися не лише абстрактно-теоретичними здобутками, а й набути прикладного значення.

Бібліографічні посилання

1. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. *Грушевський М. Твори в 50 т.* Т. 4. Кн. 1. Київ : Світ, 2004. С. 225–266.
2. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ : Науково-пошукове агентство „Книга пам'яті України”, 1997. 416 с.
3. Хміль І. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1994. 62 с.
4. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ : Т-во „Знання” України, 1991. С. 38–52.
5. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ : КНИГА РОДУ, 2008. 800 с.
6. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ : Т-во „Знання” України, 1991. С. 121–132.
7. Українська Центральна Рада. *Документи і матеріали.* У двох томах. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ : Наукова думка, 1996. 591 с.
8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. Т. ХLL. С. 2.
9. Шибаяев В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. Ленинград : Издание Академии наук СССР, 1930. 298 с.
10. Господаренко Н. М. Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова. *Крымский архив.* 2000. № 6. С. 2.
11. Володарский Я. А., Елисеева О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков. Численность, размещение, этнический состав. Москва : Наука, 2003. 160 с.
12. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь : АнтикВА, 2008. 681 с.
13. Солдатенко В. Ф. Россия – Крым – Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 240 с.
14. Солдатенко В. Ф. Дмитро Дорошенко. *Gloria mundi. Політична еліта українського державотворення революційної доби (короткі нариси-портрети 1917–1920).* Київ : Наукова думка, 2021. С. 126–142.
15. Нова Рада. 1917. 16 листопада.

16. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
17. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки. У 4-х т. Т. 1. Рік 1917. Харків : Прапор, 2008. 560 с.
18. Грушевський М. Україна дійде свого! *Народня воля*. 1917. 24 серпня.
19. Народня воля. 1917. 31 жовтня.
20. Нова Рада. 1917. 3 листопада.
21. Народня воля. 1918. 16 грудня.
22. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Кубань революційна: етнічні і соціальні вектори. *Сборницітвo і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.)*. Київ : ІПіЕНД НАН України, 2001. С. 7–20.
23. Вісник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. 1918. 13 січня.
24. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1918. Київ : Rosa Luxemburg – Stiftung в Україні; ФОП Маслаков, 2020. 580 с.
25. Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. Київ : Політвидав України, 1988. 277 с.
26. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. Доба Центральної Ради. Ужгород : Свобода, 1932. 416 с.
27. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 – 9.II.1928. Спомини та матеріали. Львів – Київ : Червона калина, 1928. 319 с.
28. Держалюк М. Берестейський мир і Україна. Пам'ять століть. 1998. № 1. С. 41–51.
29. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. 522 с.
30. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ : Наукова думка, 1997. 424 с.
31. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р.]). Київ – Відень : Видавництво „Дзвін”, 1920. Ч. II. 328 с.
32. Севрюк О. Брестський мир: Уривки зі споминів. Париж : Відбиток з „Українських вістей”, 1927. 16 с.
33. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Видання 2-е. Київ – Відень : Видавництво Корбуш, 1919. 578 с.
34. Народня воля. 1918. 21 березня.
35. Грушевський М. За Холмщину. *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали*. Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен : Українське історичне товариство, 1992. С. 107–109.
36. Народня воля. 1918. 25 березня.
37. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ : Друкарня акціонерного товариства „Петро Барський”, 1918. 120 с.
38. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ : Т-во „Знання” України, 1992 р. 148 с.
39. Киевская мысль. 1918. 30 апреля.
40. Киевская мысль. 1918. 1 мая.
41. Народня воля. 1917. 16, 17, 18 грудня.

References

1. Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy. Hadky i mrii. *Hrushevskiy M. Tvory v 50 t.* Т. 4. Кн. 1. Kyiv : Svit, 2004. S. 225–266 (On the threshold of New Ukraine. Supposes and dreams).

2. Soldatenko V. F. *Ukrainska revoliutsiia: kontseptsii ta istoriografia*. Kyiv : Naukovo-poshukove ahentstvo „Knyha pam’iati Ukrainy”, 1997. 416 s. (Ukrainian revolution: concept and historiography).
3. Khmil I. *Na shliakhu vidrodzhennia ukrainskoi derzhavnosti* (Ukrainian national revival 6–8 kvitnia 1917 r.). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994. 62 s. (On the way to the revival of Ukrainian statehood).
4. Hrushevskiy M. *Zvidky pishlo ukrainstvo i do choho vono ide*. *Hrushevskiy M. Khto taki ukrainski i choho vony khochut*. Kyiv : T-vo „Znannia” Ukrainy, 1991. S. 38–52. (Where did Ukrainianness come from and where is it going).
5. Vynnychenko V. *Vidrodzhennia natsii. Zapovit bortsiam za vyzvolennia*. Kyiv : KNYHA RODU, 2008. 800 s. (Revival of the nation. Testament to the fighters for liberation).
6. Hrushevskiy M. *Yakoi my khochemo avtonomii i federatsii*. *Hrushevskiy M. Khto taki ukrainski i choho vony khochut*. Kyiv : T-vo „Znannia” Ukrainy, 1991. S. 121–132. (What kind of autonomy and federation do Ukraine want).
7. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy*. U dvokh tomakh. T. 1. 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. Kyiv : Naukova dumka, 1996. 591 s. (Ukrainian Central Council. Documents and materials. In two volumes. Vol. 1. March 4 – December 9, 1917).
8. *Pervaya Vseobshaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii, 1897*. Izdanie Centralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del. Sankt-Peterburg, 1904. T. XLL. S. 2. (The first General Census of the Russian Empire, 1897).
9. Shibaev V. P. *Etnicheskij sostav naseleniya Evropejskoj chasti Soyuza SSR*. Leningrad : Izdanie Akademii nauk SSSR, 1930. 298 s. (Ethnic composition of the population of the European part of the USSR).
10. *Gospodarenko N. M. Gosudarstvennoe ustrojstvo Kryma, nacionalnyj i socialnyj sostav naseleniya poluostrova*. *Krymskij arhiv*. 2000. № 6. S. 2. (The state system of Crimea, the national and social composition of the population of the peninsula).
11. *Volodarskij Ya. A., Eliseeva O. I., Kabuzan V. M. Naselenie Kryma v konce XVIII – konce XX vekov*. Chislennost, razmeshenie, etnicheskij sostav. Moskva : Nauka, 2003. 160 s. (The population of Crimea in the late XVIII – late XX centuries. Number, location, ethnic composition).
12. *Zarubin A. G., Zarubin V. G. Bez pobeditelej. Iz istorii grazhdanskoj vojny v Krymu*. 2-e izd., ispr. i dop. Simferopol : AntikVA, 2008. 681 s. (No winners. From the history of the civil war in Crimea).
13. *Soldatenko V. F. Rossiya – Krym – Ukraina. Opyt vzaimootnoshenij v gody revolyucii i Grazhdanskoj vojny*. Moskva : Politicheskaya enciklopediya, 2018. 240 s. (Russia – Crimea – Ukraine. Experience of relations during the years of the revolution and the Civil War).
14. *Soldatenko V. F. Dmytro Doroshenko. Gloria mundi. Politychna elita ukrainskoho derzhavotvorenna revoliutsiinoi doby (korotki narysy-portrety 1917–1920)*. Kyiv : Naukova dumka, 2021. S. 126–142. (Dmytro Doroshenko. Gloria mundi. The political elite of the Ukrainian state formation of the revolutionary era (short essays-portraits 1917–1920)).
15. *Nova Rada. 1917. 16 lystopada*. (New Council. 1917. 16 November).
16. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh. Berezen – lystopad 1917 roku : Dok. i materialy*. Kyiv : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2003. 1024 s. (Ukrainian national liberation movement. March–November 1917: Doc. and materials).
17. *Soldatenko V. F. Ukraina v revoliutsiinu dobu: istorychni ese-khroniky*. U 4-kh t. T. 1. Rik 1917. Kharkiv : Prapor, 2008. 560 s. (Ukraine in the revolutionary era).
18. *Hrushevskiy M. Ukraina diide svoho! Narodnia volia*. 1917. 24 serpnia. (Ukraine will get its way!).

19. Narodnia volia. 1917. 31 zhovtnia. (People's will).
20. Nova Rada. 1917. 3 lystopada. (New Council).
21. Narodnia volia. 1918. 16 hrudnia. (People's will).
22. Kuras I. F., Soldatenko V. F. Kuban revoliutsiina: etnichni i sotsialni vektory. *Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.)*. Kyiv : IPIEnD NAN Ukrainy, 2001. S. 7–20. (Kuban revolutionary: ethnic and social vectors).
23. Visnyk Rady narodnykh ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1918. 13 sichnia. (Bulletin of the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic).
24. Boitsun M. Robitnychi rukh i natsionalne pytannia v Ukraini: 1880–1918. Kyiv : Rosa Luxemburg – Stiftung v Ukraini; FOP Maslakov, 2020. 580 s. (The labor movement and the national question in Ukraine: 1880–1918).
25. Symonenko R. H. Brest: dvobii viiny i myru. Kyiv : Polityvdav Ukrainy, 1988. 277 s. (Brest: a duel of war and peace).
26. Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917–1923 rr. T. I. Doba Tsentralnoi Rady. Uzhhorod : Svoboda , 1932. 416 s. (History of Ukraine 1917–1923).
27. Beresteiskyi myr. Z nahody 10-kh rokovyn. 9.II.1918 – 9.II.1928. Spomyny ta materialy. Lviv – Kyiv : Chervona kalyna, 1928. 319 s. (Brest peace. On the occasion of the 10th anniversary).
28. Derzhaliuk M. Beresteiskyi myr i Ukraina. *Pam'iat stolit.* 1998. № 1. S. 41–51. (Brest Peace and Ukraine. Memory of centuries).
29. Chernin O. V dni mirovoj vojny. Memuary ministra inostrannykh del Avstro-Vengrii. Sankt-Peterburg : Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2005. 522 s. (In the days of World War II. Memoirs of the Minister of Foreign Affairs of Austria-Hungary).
30. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh. T. 2. 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. Kyiv : Naukova dumka, 1997. 424 s. (Ukrainian Central Council. Documents and materials).
31. Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii (Istoriiia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 – hruden 1919 r.]). Kyiv – Viden : Vydavnytstvo „Dzvin”, 1920. Ch. II. 328 s. (Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919])).
32. Sevriuk O. Brestskiy myr: Uryvky zi spomyniv. Paryzh : Vidbytok z „Ukrainskykh vistei”, 1927. 16 s. (Brest Peace: Excerpts from Memories).
33. Hrushevskiy M. Iliustrovana istoriiia Ukrainy. Vydannia 2-e. Kyiv – Viden : Vydavnytstvo Korbush, 1919. 578 s. (Illustrated history of Ukraine).
34. Narodnia volia. 1918. 21 bereznia. (People's will).
35. Hrushevskiy M. Za Kholmshchynu. *Na porozi Novoi Ukrainy. Stati i dzhereelni materialy*. Niu-lork – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen : Ukrainke istorychne tovarystvo, 1992. S. 107–109. (For Kholmshchyna).
36. Narodnya volya. 1918. 25 bereznia. (The new division of Ukraine).
37. Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy. Hadky i mrii. Kyiv : Drukarnia aktsionernoho tovarystva „Petro Barskyi”, 1918. 120 s. (On the threshold of New Ukraine. Supposes and dreams).
38. Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy. Hadky i mrii. Kyiv : T-vo „Znannia” Ukrainy, 1992 r. 148 s. (On the threshold of New Ukraine. Supposes and dreams).
39. Kievskaya mysl. 1918. 30 aprelya. (Kyiv thought).
40. Kievskaya mysl. 1918. 1 maya. (Kyiv thought).
41. Narodnia volia. 1917. 16, 17, 18 hrudnia. (People's will).

Стаття надійшла до редакції 20.05.2022